

სამკურნალო შელოცვები ტაო-კლარჯეთის ფოლკლორში

HEALING INCANTATIONS IN THE FOLKLORE OF TAO-KLARJETI

ფატი აბაშიძე

შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტი
ბათუმი, საქართველო

Pati Abashidze

Shota Rustaveli State University
Niko Berdzenishvili Institute
Batumi, Georgia

აბსტრაქტი

ქართული ხალხური სიტყვიერების ერთ-ერთი არქაული ჟანრი – შელოცვა ბოლო დრომდე ცოცხალ ფოლკლორულ ბრუნვაშია ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები ქართველების მესხიერებაში. მათ მესხიერებაში კარგად არის შემონახული ქართული მაგიური პოეზიის ეს საინტერესო უბანი. ისტორიულ ტაო-კლარჯეთში გავრცელებული შელოცვები საქართველოს სხვა კუთხეებში გავრცელებულ შელოცვათა ღირებული ვარიანტებია და განსაკუთრებულ სიახლოვეს ავლენს აჭარულ ნიმუშებთან. სიტყვის მაგიური ძალის რწმენაზე დაფუძნებულ ამ პოპულარულ ჟანრს ადგილობრივები ხშირად „დუას“ უწოდებენ, რაც თურქულად „ლოცვას“ ნიშნავს. ქართულ ფოლკლორულ სინამდვილეშიც ტერმინი „შელოცვა“ ხშირად ენაცვლება სიტყვას „ლოცვა“. ჩვენი წინაპრები მიიჩნევდნენ, რომ საგნებსა და მოვლენებს შორის არსებობდა ზებუნებრივი კავშირი. მათი რწმენით, ნებისმიერი საგანი ან მოვლენა შეიძლება როგორც სიკეთის, ისე ბოროტების წყაროდ ქცეულიყო; ამიტომ აუცილებელი იყო მათზე გარკვეული ზემოქმედება. ბუნების უხილავი ძალების დასამორჩილებლად სიტყვიერ ფორმულებს თან ერთოდა სხვადასხვა საწესო მოქმედებაც და თანდათან ჩამოყალიბდა შელოცვა, რომელიც ადასტურებს კაცობრიობის უძველეს სურვილს – დაემლია ყველა დაბრკოლება და მიეღწია დასახული მიზნისთვის.

ჩვენს წინაპრებს ყოველი დაავადებისთვის საკუთარი შელოცვა შეუქმნიათ, რადგან სჯეროდათ, რომ მაგიურ სიტყვებს სამკურნალო ძალა ჰქონდათ. ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობაში ფართოდ იყო

გავრცელებული თვალისცემის (გათვალვის), შეშინებულის, მუცლის ტკივილის, თიის ანუ თიაქრის, ჭიის, თავის ტკივილის, სირსვილის, მეჭეჭის, ნაღრძობის, თვალის ტკივილის, „ავი ქარების“ და სხვა სახის სამკურნალო შელოცვები, რომლებიც განკუთვნილი იყო როგორც ადამიანებისთვის, ისე შინაური ცხოველებისა და ფრინველებისთვისაც.

ისტორიული ტაო-კლარჯეთის სოფლებში მცხოვრებ ქართველთა შთამომავლების ზეპირსიტყვიერებაში შემონახული შელოცვების შესწავლა ცხადყოფს, რომ ეს ფოლკლორული ფენომენი ორგანულად უკავშირდება ზოგადქართველურ ზეპირსიტყვიერებას.

საკვანძო სიტყვები: ქართული ფოლკლორი, ტაო-კლარჯეთი, შელოცვა, მაგიური პოეზია.

ABSTRACT

One of the archaic genres of Georgian folk oral tradition — the incantation (*shelotsva*) — remained in active folkloric use until relatively recently within the collective memory of Georgian communities residing in historical Tao-Klarjeti. This remarkable layer of Georgian magical poetry remains well preserved in their cultural consciousness. The incantations widespread in historical Tao-Klarjeti constitute valuable variants of those known throughout other regions of Georgia and display notable affinity with Adjara corpus. Rooted in the belief in the magical power of the spoken word, this popular genre is frequently referred to by locals as *dua*, a Turkish term meaning “prayer.” In Georgian folkloric usage as well, the term *shelotsva* (“incantation”) often alternates with the word *lotsva* (“prayer”). Our ancestors believed that supernatural connections existed between objects and phenomena. According to their worldview, any entity or occurrence could function as a potential source of beneficent or malevolent force. To influence such forces, ritual intervention was required. Verbal formulas were accompanied by specific ceremonial actions aimed at subduing the invisible forces of nature, culminating in the formation of the incantation — a form that reflects humanity’s ancient aspiration to overcome obstacles and attain desired goals.

For every illness, our ancestors created a distinct incantation, believing that magical words possessed healing power. Among the population of Tao-Klarjeti, various healing charms were widely practiced against the evil eye (*gatvalva*), fright, abdominal pain, *tia* i.e. hernia, worms, headaches, ringworm, warts, sprains, ocular pain, and “evil winds,” among others. These incantations were intended not only for humans but also for domestic animals and poultry.

The study of incantations preserved in the oral tradition of the descendants of Georgians living in the villages of historical Tao-Klarjeti demonstrates that this folkloric phenomenon constitutes an organic part of common Kartvelian oral tradition.

Keywords: Georgian folklore, Tao-Klarjeti, incantation, magical poetry.

შესავალი

შელოცვა ზეპირსიტყვიერი შემოქმედების ერთ-ერთი არქაული ჟანრია. იგი ეფუძნება სიტყვისა და მოქმედების მაგიას, რომელიც ჯერ კიდევ მაშინ ჩაისახა, როდესაც კაცობრიობის მსოფლმხედველობას განსაზღვრავდა ანიმისტური რწმენა-წარმოდგენები. შელოცვების დანიშნულება და მიზანია საგნებსა თუ მოვლენებზე ზემოქმედებით სასურველი შედეგის მიღწევა.

შელოცვების გავრცელების არეალი ფართოა; იგი მოიპოვება მსოფლიოს სხვადასხვა ხალხთა ზეპირსიტყვიერებაში. რა თქმა უნდა, შელოცვის ძველთაძველი ჟანრი აქტუალური იყო საქართველოშიც. ტერმინი „შელოცვა“ და „შემლოცველი“ გვხვდება X-XI საუკუნეებით დათარიღებულ ხელნაწერებში, ხოლო ყველაზე ადრინდელი ნიმუშები დადასტურებულია X საუკუნის ხელნაწერ ძეგლებში.

ჩვენს წინაპრებს სჯეროდათ, რომ ზებუნებრივი კავშირი არსებობდა საგნებსა და მოვლენებს შორის. მათი რწმენით, ნებისმიერ საგანსა და მოვლენას შეუძლია მოიტანოს როგორც სიკეთე, ისე ბოროტებაც; ამიტომაც მიაჩნდათ, რომ აუცილებელი და საჭიროა მათზე გარკვეული ზემოქმედება. დროთა განმავლობაში ადამიანის მსოფლმხედველობასთან ერთად იცვლებოდა მათი დამოკიდებულებაც ბუნების მოვლენებისა თუ ერთმანეთის მიმართ; ადამიანები ყოველთვის იბრძოდნენ ბოროტებისგან და უარყოფითი მოვლენებისგან თავის არიდებისა თუ დაღწევისთვის. სწორედ ამიტომ, პროფილაქტიკის მიზნით, შეიმუშავეს მაგიური სიტყვიერი ფორმულები: წყევლა, დალოცვა, შელოცვა, სადღეგრძელო. ამათგან ყველაზე არქაული და იმავდროულად პოპულარული ყველა მოდემის უძველეს ხალხში, და მათ შორის ქართველებშიც, ითვლებოდა და ითვლება შელოცვა. როგორც პროფესორი თინა შიოშვილი აღნიშნავს, „ჩვენს წინაპრებს სწამდათ, რომ საგანზე ან მოვლენაზე შეიძლებოდა სასურველი გავლენის მოხდენა – გადმობირება და გაუსწებოვნება, ანდა – განადგურება“ (შიოშვილი 2022: 178).

ბუნების უხილავი ძალები რომ ადვილად დაემორჩილებინათ, სიტყვიერ ფორმულას დაემატა გარკვეული საწესო მოქმედებაც და თანდათანობით ჩამოყალიბდა შელოცვა, რომელიც ადასტურებს იმას, რომ კაცობრიობას თავიდანვე ჰქონდა დიდი სურვილი, გადაეღობა ყველა დაბრკოლება და მიეღწია დასახული მიზნისა თუ სურვილისათვის. „შელოცვა მტკიცედ ჩამოყალიბებული, მაგიური ძალის მქონე სიტყვიერი ფორმულაა, რომლის მიზანია საგანზე ან მოვლენაზე გარკვეული ზემოქმედებით სასურველი შედეგის მიღწევა“ (ოქროშიძე 1960: 302).

როგორც თამარ ოქროშიძე ვარაუდობს, ქართული ზეპირ-სიტყვიერება ძველთაგანვე იცნობდა შელოცვის სხვა, უფრო არქაულ სახელწოდებასაც; მართლაც, შელოცვის შესატყვისი ტერმინი ბიბლიის ქართულ თარგმანებში არის „სახრვა“, რაც შელოცვის პროცესს ნიშნავს

და მიუთითებს ამ ჟანრის მაგიურ ბუნებაზე; თუმცა მეთოთხმეტე საუკუნის ქართულ ხელნაწერებში გვხვდება როგორც ტრადიციული ჟანრის სახელი „შელოცვა“, ასევე – ქრისტიანული ტერმინი „ლოცვა“ (ოქროშიძე 1960: 302). XVII საუკუნის ხელნაწერებში ხალხური სახელწოდება „შელოცვა“ გვხვდება „გამოლოცვის“ სახელწოდებითაც. აჭარაში მისი შესატყვისი სახელებია: „კითხვა“, „ჩაკითხვა“, ხოლო ისტორიული საქართველოში - ტაო-კლარჯეთში – „დუა“, რაც ლოცვას ნიშნავს.

კვლევის მეთოდები

სტატიაზე მუშაობისას გამოვიყენეთ ისტორიულ-შედარებითი და ტიპოლოგიური კვლევის მეთოდები, რაც განპირობებული იყო კვლევის მიზნითა და დანიშნულებით.

მსჯელობა

შელოცვა ბოლო დრომდე ცოცხალ ფოლკლორულ ბრუნვაშია ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ტერიტორიაზე მცხოვრებ ჩვენებურთა ისტორიულ მეხსიერებაში. მათთან საკმაოდ კარგად არის შემორჩენილა ქართული მაგიური პოეზიის ეს საინტერესო უბანი.

ჩვენს წინაპრებს ყოველი დაავადებისთვის შესაბამისი შელოცვა შეუქმნიათ, რადგან, მათი რწმენით, მაგიურ სიტყვებს შეეძლო განკურნება. საქართველოს თითქმის ყველა კუთხეში, და მათ შორის ტაო-კლარჯეთის ზეპირსიტყვიერებაშიც, კარგად არის შემონახული სამკურნალო შელოცვები. ისტორიული საქართველოს ხალხურ გადმოცემათა ანალიზი ცხადყოფს, რომ ისინი ზოგადქართულის, განსაკუთრებით კი აჭარულ და შავშურ, ნიმუშთა ვარიანტებია.

ტაო-კლარჯეთის მცხოვრებთა შორის ფართოდ არის გავრცელებული თვალისცემის (გათვალულის), შეშინებულის, მუცლის ტკივილის, თიის ანუ თიაქრის, ჭიის, თავის ტკივილის, სირსვილის, მეჭეჭის, ნალრძობის, თვალის ტკივილის, „ავი ქარების“ და სხვა სახის სამკურნალო შელოცვები, რომლებიც განკუთვნილია როგორც ადამიანებისთვის, ისე შინაური ცხოველისა თუ ფრინველისათვის. განვიხილოთ ზოგიერთი მათგანი.

სამკურნალო შელოცვათაგან ტაო-კლარჯელ ქართველთა მეხსიერებაში ჩვენს დრომდე შემონახულა ტრადიციული ხალხური **თიის ანუ თიაქარის** შელოცვა, რომელიც ძირითადად ისეთივეა, როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში:

იაო, თიაო,

ეძარე, ჩეძარე!

რა ბლუიხარ ხარსავთენ,

რა ეძგერები ვერძსავთენ!

შენი სამგერებელი ზურგი

მე აა მაქვა,

მე ნუ მეძგერები! (შიოშვილი 2018: 132; შიოშვილი 2020: 912).

თიის შელოცვის განსხვავებულ კლარჯულ მოკლე ვარიანტში დაავადების ხალხური რეცეპტია მოცემული:

ილაძირი, მილაძირი,
 ლუყუ ფესვი, ლეღვი ძირი,
 გამოტყდა თია ძირი! (შიოშვილი... 2014: 163).

აჭარულ ფოლკლორში ბოლო დრომდე აქტუალურია თიაქრის (თიის) შელოცვის მრავალი ვარიანტი, რომელიც ძალზე ახლოსაა ტაოკლარჯულ თიის შელოცვასთან. ერთ-ერთი აჭარული ვარიანტი ამგვარია:

იავო, თიავო,
 რას იელავ სასავებ,
 რასა ბდღვინავ ზღვასავებ!
 მიიარე, მოიარე,
 დეიდევი ქვასავებ!
 ქეთ-ქეთ ძალლი ჩამორბოდა
 ფეხწითელა, ბაუჭიო,
 ამ ადამიანს მუცელი სტკივა,
 უშველე და გაუშვიო! (შელოცვები 1994: 154).

ტაოური **ჭიის შელოცვა** ძალზე ახლოსაა კლარჯულ ვარიანტთან, რომელიც 2008 წელს, ქალაქ ბურსაში 60 წლის მერიემ თურგუთისგან ჩაუწერია პროფესორ- თინა შიოშვილს:

ჭია, ჭია, მამესე,
 რა ბლუძხარ ჯარსავეთ,
 რა ესობი ნემსავეთ,
 ედარე, ჩედარე (შიოშვილი 2020: 945).
 კლარჯული „ჭიის დუა“ ამგვარია:
 ჭიის დედავ, თავი ჩაყე!
 ჭიავ, ჭიავ, თავი ამოყე! (შიოშვილი... 2014: 159).

საქართველოს ყველა კუთხეში ფართოდ არის გავრცელებული **„გათვალულის“ / „ავი თვალის“** შელოცვა:

ერუსალემს ყანა მქონდა,
 ყანაში იყო შავი ლოდი,
 შავ ლოდქვეშ იყო შავი გველი.
 იმ შავ გველსა ერთი ქონდა წყალის თვალი,
 ერთი ქონდა ცეცხლის თვალი.
 გამოვიდა წყალის თვალი,
 დაანელა ცეცხლის თვალი.
 ვინც ავი თვალით შენ შეგხედოს,
 დუუდგა მისი ორვე თვალი! (შელოცვები 1994: 43).

გათვალულის ამ ვარიანტში იერუსალიმია ნახსენები, რაც აჭარულისთვის ნაკლებად დამახასიათებელია, თუმცა ავი თვალის დამღვევის სიმბოლო ცეცხლი და წყალი იდენტურია:

ლოდიყანას ყანა მქონდა,
 შითა იყო დიდი ლოდი.
 ლოდსა ქვეშა – ერთი გველი,

გველსა ხონდა ვორი თვალი:
 ერთი თვალი ცეცხლის ხონდა,
 ერთი თვალი წყლისა ხონდა.
 გადმოდინდა წყლის თვალმა,
 დუუბნელა ცეცხლის თვალი.
 ამ თვალის დამბნელებელსა
 დუუქორდეს ვორვე თვალი! (ბსუნბიფა, საქმე №235: 40).

ზოგადქართულის მსგავსია გათვალულის კლარჯური ვარიანტიც, რომლის მიხედვითაც ბოროტი ძალის დამარცხება ხდება წყალში, საიდანაც შემლოცველის მაგიურ სიტყვებს ამოჰყავს შავი გველი „შავი კაცის“ ანუ გამთვალავის დასამარცხებლად:

შენ გილოცავ თვალისა,
 უწინ ჩემი თავისა.
 შავისა, შავრუანისა,
 თეთრისა, თეთრუანისა.
 მუუხედე შავსა გვარას,
 მოვდოდა შავი წყალი,
 მოქონდა შავი გველი.
 მივართვი შავსა კაცსა,
 შენზე თვალი მცემელსა
 გულზე ნახვარი,
 თვალში ნაცარი,
 სკუპში ხაშარი!
 შიფა ღმერთიდან!

მთქმელის განმარტებით, შელოცვის „ბოლოში დუუბერავ, იტყვი ტფუო! სამპირად შუულოცო. თუ არგო, გაგამთქნარებს“ (შოიშვილი 2014: 74).

ტაოელ ქართველთა ზეპირმეტყველებაში მრავლად შემორჩენილია **თავის ტკივილის** შელოცვა:

შად ტყე გაპწდა,
 შად კაცი გუმუარდა,
 შავ ქვაზე შახტა,
 შავ ქვადან ჩამაახტა.
 შენი ავადნობა
 გაცვდა, გაქარდა!
 წითელი ტყე გაპწდა,
 წითელი კაცი გუმუარდა,
 წითელ ქვაზე შახტა,
 წითელ ქვადან ჩამაახტა.
 შენი ავადნობა
 გაცვდა, გაქარდა!
 მრეხი ტყე გაპწდა,
 მრეხი კაცი გუმუარდა,

მრეხ ქვაზე შახტა,
 მრეხ ქვადან ჩამახტა.
 შენი ავადნობა
 გაცვდა, გაქარდა!
 კითხვა ჩემიდან,
 მოშორება ღმერთიდან!

(შიომვილი 2017: 73-74; შიომვილი 2018: 132-133; შიომვილი 2020: 913).

შელოცვის ძირითადი ნაწილი ზოგადქართულია და შეშინებულის, უქმურის შელოცვის ზოგიერთი ვარიანტის მსგავსია:

... ავი ქარისას, ავი ანგელოზისას, უქმურისას.
 გასკდა შავი კლდე, თან გამოდევდა შავი ცხენი.
 შავ ცხენზე იჯდა შავი კაცი.
 ედგა უნაგირი შავი, ჰქონდა ლაგამი შავი,
 ხელთ ეჭირა შავი მათრახი,
 მოდის, მოყოფოჩაობს, მოტოტოჩაობს,
 თვალსა მანათებს შავსა,
 კბილსა მადრეჩამს შავსა

წინ შადხვდა მიქელ-გაბრიელი, წმინდა გიორგი... (შელოცვები 1994: 7-10).

აქაც, ისევე როგორც ტაოურ ვარიანტში, შავი კლდიდან გამოდის „შავი კაცი“, რომლის დამარცხება დაავადების გაქრობის მანიშნებელია, მაგრამ, ტაოური ვარიანტისგან განსხვავებით, მის წინააღმდეგ ქრისტიანული წმინდანები გამოდიან.

ტაოკლარჯულ ჩვენებურთა მეტყველებაში ბოლო დრომდე ფართოდ არის გავრცელებული კანის დაავადების – **სირსვილის** შელოცვა:

ალაღვერდი ჭალასა
 სირსვილი ხნავს ყანასა,
 მიაწვებოდა ქვეშეთ,
 მიაყრიდა მიწასა.

ხარ ტაბიკი უუწყდა,
 სირსვილ ფეხი მუუწყდა! (ფაღავა 2015: 187).

სირსვილის შელოცვის ეს ვარიანტი აჭარულის მსგავსია:

სირსვილი მივა ყანასა
 ალივერდოლი ჭალასა,
 სირსვილს ძირი უხმებოდა,

ხარს ტაბიკი უტყდებოდა (საუნჯე 2024: 329).

ორივე ვარიანტში შემლოცველი გვეუბნება, რომ კლარჯულ ვარიანტში ალაღვერდის, ხოლო აჭარულში ალივერდოლის ჭალაში სირსვილი ყანას ხნავს, მიდის დასახნელად მაგრამ „ხარს ტაბიკი უუწყდება“, „ხარს ტაბიკი უტყდებოდა“, რის გამოც სირსვილი ქმედებას ვეღარ აგრძელებს, რითაც დაავადება მარცხდება.

დასკვნა

ისტორიული ტაო-კლარჯეთის სოფლებში მცხოვრებ ქართველთა შთამომავლების ზეპირსიტყვიერებაში შემონახული შელოცვების შესწავლა ცხადყოფს, რომ ჩვენებურთა ფოლკლორული შემოქმედების ეს უბანი ზოგადქართველური ზეპირსიტყვიერების ორგანული ნაწილია; აქ გავრცელებული შელოცვები საქართველოს სხვა კუთხეებში გავრცელებულ შელოცვათა ღირებული ვარიანტებია და განსაკუთრებულ სიახლოვეს ავლენენ აჭარულ ნიმუშებთან.

გამოყენებული ლიტერატურა

საუნჯე 2024: აჭარული საუნჯე, ტ. VI, ბათუმი.

ბსუნბიფა: ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის ფოლკლორული არქივი, №235.

ოქროშიძე 1963: ოქროშიძე თ., შელოცვა. კრებული „ქართული ხალხური პოეტური შემოქმედება“, ტ. I. თბილისი.

ფაღავა 2015: ფაღავა მ., ექსპედიციის დღიურები. კრებული „აჭარა, წარსული და თანამედროვეობა“. ბათუმი..

შელოცვები 1994: ქართული ხალხური შელოცვები. კრებული შეადგინა და შენიშვნები დაურთო თინა შიოშვილმა. ბათუმი.

შიოშვილი 2014: შიოშვილი თ., კლარჯული საბავშვო ფოლკლორი. ბსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ქართველოლოგიის ცენტრის „კრებული“, ტ. X. ბათუმი.

შიოშვილი... 2014: შიოშვილი თ., მახარაშვილი გ., კლარჯული ზეპირსიტყვიერება (მასალები). ბსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ქართველოლოგიის ცენტრის „კრებული“, ტ. VIII. ბათუმი.

შიოშვილი 2017: შიოშვილი თ., ისტორიული სამხრეთ საქართველოს ზეპირსიტყვიერება, II. კლარჯული ფოლკლორი. თბილისი.

შიოშვილი 2018: შიოშვილი თ., ტაოური ხალხური პოეზია (ტექსტები შენიშვნებითა და ვარიანტებით). ბსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ქართველოლოგიის ცენტრის „კრებული“, ტ. XIII. თბილისი.

შიოშვილი 2020: შიოშვილი თ., ტაოური ფოლკლორი (ტექსტები). კოლექტიურ მონოგრაფიაში „ტაო“. ბათუმი.

შიოშვილი 2022: შიოშვილი თ., ისტორიული სამხრეთ საქართველოს ზეპირსიტყვიერება, III. ტაოური ფოლკლორი. ბათუმი.

References

- Adjarian Treasure 2024:** Adjarian Treasure, vol. VI. Batumi.
FA of NBI, BSU: Folklore Archive of the Niko Berdzenishvili Institute of Batumi Shota Rustaveli State University, №235.
- Georgian Folk Spells 1994:** Georgian Folk Spells. The collection was compiled and annotated by Tina Shioshvili, Batumi.
- Okroshidze 1963:** Okroshidze T., Spell. Collection - “Georgian Folk Poetic Creation”, vol. I. Tbilisi.
- Pagava 2015:** Pagava M., Expedition Diaries. Collection - “Adjara, Past and Present”, Batumi.
- Shioshvili 2014:** Shioshvili T., Klargian Children’s Folklore. “Collection” of the Center for Kartvelology, Faculty of Humanities, BSU, vol. X, Batumi.
- Shioshvili... 2014:** Shioshvili T., Makharashvili G., Klargian Folklore (Materials). “Collection” of the Center for Kartvelology, Faculty of Humanities, BSU, vol. VIII. Batumi.
- Shioshvili 2017:** Shioshvili T., Historial South Georgian Folklore, II. Klargian Folklore, Tbilisi.
- Shioshvili 2018:** Shioshvili T., Taoian Folk Poetry (Texts with notes and options). “Collection” of the Center for Kartvelology, Faculty of Humanities, BSU, vol. XIII. Tbilisi.
- Shioshvili 2020:** Shioshvili T., Taoian Folklore (Texts). Collective monograph „Tao”. Batumi.
- Shioshvili 2022:** Shioshvili T., Historial South Georgian Folklore, III. Taoian Folklore. Batumi.